

Filosofie vědy [1967]

V krátkém, ale významném článku (Vesmír 1967, č. 3) vyložil doc. Tondl své pojetí „cílů a úloh filosofie vědy“. Chtěl bych se několika poznámkami dotknout některých obtíží a rozporů jeho koncepce a zejména ukázat, že existuje ještě jiný program filosofie vědy a v čem spočívají jeho přednosti. Nezbytná stručnost nedovoluje pochopitelně podat víc než pouhé orientační formulace.

S určitým polemickým hrotem v pozadí podtrhuje Tondl metateoretický charakter legitimních intencí filosofie vědy, která tedy „nemůže vztahovat své výroky k témuž univerzu“ jako věda sama, ani „zkoumat totéž univerzum, týž předmětný svět“. Filosofie vědy má „být prospěšná svým kriticko-analytickým duchem“ uprostřed svého zaměření „k novému univerzu, totiž k tomu univerzu, které ... vytváří věda sama“. Vzniká otázka, zda takovým vymezením úkolů není filosofie vědy zbavena možnosti radikálně kritického přístupu k vědě. Tondl uvádí jako jeden z úkolů filosofie vědy výzkum vztahů vědy jako určité struktury k struktuře předmětné oblasti; nemá-li však filosofie vědy legitimního přístupu k této předmětné oblasti, je odkázána na prostřednictví vědy a musí se proto omezit na imanentní kritiku, např. na odhalování vnitřních rozporů ve vědě. Odtud je pochopitelná ona „skromnost“, která filosofii vědy v Tondlově pojetí vede k pouhé snaze „optimalizovat a ekonomizovat“ některé vědecké procedury“ a k tomu, že „si nečiní a nemůže činit nároky na univerzální vysvětlení vědy samotné“.

Tondlova redukce legitimních úloh filosofie vědy by však filosofii nedovolovala ani rozhodnout o tom, co věda je a co už věda není. Ale kdo to bude rozhodovat? Tondl se tohoto problému dotýká, když mluví o „existujících vědních oborech“, „pokud se... rozvíjejí a pěstují vědeckým způsobem“; věda je v jeho pojetí tou „racionální aktivitou“, „které jsme dnes ochotni připsat atribut vědeckosti“. Leč kdo to je „my“? Filosofie vědy v Tondlově pojetí se smí vztahovat pouze k tomu novému univerzu, jímž je věda sama; smí tedy respektovat pouze vědecký výměř toho, co je věda. Filosofie by tak musela vycházet z toho, co si věda (vědcové?) o sobě myslí. Tak se objevuje druhá nesnáze: filosofie vědy by tak byla odkázána nejen na vnitřní svět vědy, ale dokonce jen na oblast ještě užší, totiž na vnitřní svět toho, co si věda o sobě myslí. Ale jak filosofie pozná, že je to vsutku věda, která si o sobě něco myslí (např. že je vědou)? A je to, co si o sobě věda myslí, vždycky správné, vědecké? Je reflexe vědy součástí vědy? Jestliže ano, co této vědecké reflexi chybí, že potřebuje ještě i filosofii vědy? Není filosofie vědy v Tondlově pojetí vlastně zbytečná, domyslíme-li věc dost daleko?

Pokus filosofie, „podávat pokud možno adekvátní a postupně stále přesnější obraz“ vědy, vyžaduje po mém soudu především nezbytný odstup, bez něhož kritický přístup k fenoménu vědy není možný. Věda není jen informační soustava ani jen nástroj poznání, ale určitá společensky a dějinně vázaná lidská praxe. Okolnost, že touto praxí má být něčeho dosaženo, že tento cíl je vědomě zvolen a sledován a že průběh praktického vědeckého počínání je tímto cílem uvědoměle měřen, odlišuje vědu podstatně např. od lidského trávení. Tondl má pravdu, že fyziologie trávení nás nenaučí dobře trávit, jistě by však připustil, že znalost logiky nás může naučit lépe myslet. Patří k podstatě vědy, že vědec chce

vědět a vždy do jisté míry ví, co dělá; stejně tak patří k podstatě vědy, že vědec neví přesně a po všech stránkách, co dělá. Jednou z nejdůležitějších úloh vědy je interpretace toho, co vědec cílevědomě udělal, tj. konfrontace toho, co se domníval dělat a co zamýšlel, s tím, co skutečně udělal (nikoli jenom, „co to udělalo“). Věda nežije ve vzduchoprázdnu, ale jako lidská praxe je součástí lidského světa. Fenomén vědy je proto třeba pochopit v jeho celkovém zařazení a umístění v rámci lidského světa. Nestačí se omezit na zkoumání „vztahů struktury vědy k cílům, nárokům a potřebám společenské činnosti vůbec“, ale je třeba poznávat a kriticky posuzovat vědu ve všech jejích podobách a projevech, v jejích centrálních i periferních oblastech, v jejích teoretických předpokladech i technických důsledcích, k nimž vede, v jejích úspěších i neúspěších, v její správnosti i v jejích omylech. Teprve tak se vyjasní skutečná tvář vědy a její skutečné místo v lidských dějinách; to je ovšem nikdy nekončící úkol.

Doc. Tondl mluví o „univerzu“ vědy. Existuje takové univerzum? Právě tato otázka vyžaduje kritického přezkoušení. Pro každou speciální vědu je přece charakteristické, že se zabývá skutečností pouze ve vymezeném aspektu; její „univerzum“ je proto pouhým abstraktem skutečného univerza, k němuž se v podobě jiných abstrakt vztahují i ostatní vědecké disciplíny. Hraniční obory vznikají, protože reálné univerzum nemá přirozených předělů, jichž by se klasifikace věd mohla přidržet. Zná však věda „jako celek“ něco jiného než taková abstrakta reálného univerza? Není ono univerzum vědy, o němž mluví Tondl, spíše jakýmsi „multiversem“ rozmanitých aspektů skutečnosti? Nejde však jenom o problém roztržení a potřeby integrace obrazu světa, jak jej podávají speciální vědy; je možné (sám jsem přesvědčen, že je jisté), že při onom vědeckém „dělení“ univerza leccos padá pod stůl. Nemám na mysli pouze bílá místa, která věda ponechává na své mapě světa. Uvedu příklad.

Obvykle se technice rozumí jako aplikaci moderní vědy; ve skutečnosti je to technika jako specifický druh lidské praxe, která klade své požadavky na vědu a která z největší míry určuje její povahu, způsob práce i směr jejího postupu. Věda už dávno není pouhým zaníceným úsilím o poznání pravdy, ale představuje stále gigantičtější společenskou, politickou, ekonomickou sílu a moc. Věda a technika ovládají stále energičtěji celý svět člověka; pronikají do něho a mění jej. Jejich možnosti rostou; někdy dovedou učinit svět pro člověka obyvatelnějším, jindy až neobyvatelným. Nejde jen o biologickou stránku věci; technický svět je pro některé lidi obyvatelnější a pro jiné méně obyvatelný. Mění se podmínky lidské realizace; mění se měřítko schopnosti a neschopnosti. Uplatňují se nikoli všichni schopní, ale především výběr v určitém směru schopných. Objevují se setrvačnosti a nekontrolované procesy, jejichž moc není mocí člověka, ale mocí nad člověkem. Věda i technika se tak stávají jakoby obrovitým strojem, jehož vnitřní funkce jsou projektovány a řízeny, ale jehož vnější důsledky jsou netušený a tím méně ovládaný. Příčinou není málo vědy a málo techniky, jak se pokoušejí dokázat někteří apologeti, ale absence smyslu pro člověka a pro jeho lidský svět, nebo přísněji a přesněji řečeno, pro lidský charakter světa, např. pro dimenzi pravdivosti.

Lidský praktický vztah ke skutečnému světu je mnohem širší, rozmanitější a komplikovanější než vztah vědy k tomuto světu. Proto také lidské zkušenosti,

založené na této širší praxi, podstatně přesahují vědecké poznatky. Filosofie vychází z celku lidské zkušenosti a neomezuje se na zkušenost vědy. Její kritický vztah k vědě (bez něhož se filosofie vědy stává ideologií vědy) je v podstatné míře orientován na okolnost, že věda sice představuje neobyčejně prohloubenou a zintenzivněnou lidskou zkušenost se světem, ale přece jen zkušenost partikulární a tudíž oproti celku lidské zkušenosti zúženou a redukovanou. Jednostrannost tohoto zúžení je charakteristická pro konkrétní dějinnou podobu vědy a nikterak nevyplývá z nějaké „podstaty“ vědy. Zajisté není vyloučeno, aby byly podobně prohloubeny a zintenzivněny i jiné obory lidské zkušenosti; věda, která by navázala na takové jiné zkušenosti, bude ovšem muset vypadat jinak než věda dnešní (při čemž si jsem dobře vědom problémů vymezení toho, co to je „dnešní věda“). Filosofie, která se naučila vidět svět v perspektivě jeho proměny lidskou praxí, bude pochopitelně chápat i vědu jako něco, co musí být změněno a ustavičně proměňováno. Taková filosofie se proto nemůže omezit na to, aby vědu (právě tak jako svět) jenom vykládala a komentovala. Zkušenost vědy má a bude mít pro filosofii velkou váhu; filosofie však ví, že při rozporu mezi zkušeností vědy a obecnou lidskou zkušeností nemusí být chyba vždycky jenom na druhé straně. Nechce ze sebe dělat arbitra; jestliže však odmítla postavení služby teologie, nepovažuje za důstojnou ani úlohu ancillae scientiarum. Filosofie chce zajisté sloužit člověku; to však opravdu může jen jako ancilla veritatis.